

Koloniaalkeelest rahvuskeeleks

Saatesõna

KRISTIINA ROSS, ANNIKA VIHT

Teemanumbri lähtekohaks on küsimus, missugused protsessid aitasid kaasa sellele, et saksa pastorite poolt kitsalt Piibli ja muude usuliste tekstide tõlkimiseks loodud eesti kirjakeelest sai tekkida keelevariant, mis oli hiljem, XIX sajandil, suuteline toimima rahvusliku ärkamise pinnasena. Küsimusele otsisime vastust Eesti Keele Instituudi, Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurijate ning ajakirja Keel ja Kirjandus eestvõttel selle aasta 27.–28. veebruaril toimunud konverentsil „Koloniaalkeelest rahvuskeeleks”, mille ettekannetel teemanumbri artiklid põhinevad. Eestikeelse raamatu ja eesti kirjakeele sünni 500. aastapäeva tähistavate sündmuste ritta kuulunud sotsiolingvistilise rõhuasetusega konverentsi keskmes oli eesti kirjakeele sees ja ümber XVIII sajandil toimunu.

Nagu pealkiri viitab, pärineb teemaasetus (post)koloniaalsest vaatenurgast eesti kirjakeele arengule. Sageli nimetatakse koloniaalkeeleks koloniseerijate emakeelt, mille kasutamine allutatud rahvastele peale suruti (vt näiteks Wikipedia: *sub Linguistic imperialism*). Samas on täiendsõna *koloniaalne*, *koloniaal*- kahetise tähendusega ja võib viidata nii koloniseerivale kui ka koloniseeritud poolele. Nii on näiteks sõna *koloniaalväed* tähenduseks „Eesti keele seletava sõnaraamatu” (EKSS) järgi ’teat. riigi väed asumaade vallutamiseks ja neis oma võimu kindlustamiseks; aga sõna *koloniaalrahvas* tähenduseks ’asumaa(de) põhielanikud’. Koloniaalsele kaksipidisusele osutavat pealkirja ajendas kasutama tõik, et eesti kirjakeele sünni- ja arengu loos võib leida mitmeid ühisjooni tüüpilistes koloniaalmaades loodud kirjakeeltega. Kirjutatud eesti keele varajasimat varianti, mis oli kasutusel kuni XVII sajandi teise pooleni, iseloomustavad samad jooned, mida on esile toodud koloniaaltingimustes loodud kirjalike keelevariantide juures (nt Zimmermann, Kellermeier-Rehbein 2015; Stoltz, Warnke 2015). Seda keelt kasutasid oma kirja pandud tekstides saksa eliidi esindajad, kelle emakeel oli keelkondlikult eesti keelest väga erinev. Tekstid ja neid sisaldavad väljaanded olid mõeldud lugemiseks ja kasutamiseks teistele saksa eliidi esindajatele, kes kohalikku keelt (veel) ei osanud. See keelevariant oli tugevate saksa mõjudega, sest see pidigi olema kergesti mõistetav ennekõike sakslastele. Eesti kirjakeele loomise taotlused olid sarnased misjonilingvistika püüdlustega ning varajast kirjalikku eesti keelt kasutati peamiselt usulise sisuga tekstides.

XVII sajandi lõpus hakkas olukord muutuma ja kirjakeele standardeid, mille lõunaeesti keele jaoks kehtestas 1686. aastal ilmunud „Wastne Testament” ja põhjaeesti keele jaoks 1739. aastal ilmunud „Piibli Ramat”, ei ole enam alust nimetada koloniaalseks allkeeleks. Need raamatud ei olnud mõeldud abivahendiks sakslastest vaimulikele, vaid välja antud tarvitamiseks eelkõige eestlastest lugejatele. Neis kasutatud keel ei läinud kõneldud eesti keelega otseselt vastuollu, sest autorid tundsid

kohalikke olusid ja paljud oskasid eesti keelt mingil määral juba lapsest peale. Eesti keele arendamine püsis aga XVIII sajandi esimesel poolel endiselt tervenisti sakslaste käes. Eestlased asusid oma keele üle ise otsustama alles XIX sajandi teisel poolel toimunud rahvusliku ärkamise ajal, mil nad sakslaste loodud keelevariandi nii-öelda kaaperdasid ja panid rahvusliku koondumise teenistusse. Seegi käik oli analoogiline protsessile, mida on kirjeldatud endistes koloniaalmaades (Errington 2008: 125).

Teemanumbri kirjutised aitavad selgitada, mis toimus eesti keelekogukonnas ja keeles piiblitõlgete ilmumise ja rahvusliku ärkamise vahele jääval ajajärgul. Eesti kirjakeele kujunemise paremaks mõistmiseks on numbrisse kaasatud ka naabermaade, Läti ja Soome uurijate vaatenurki oma keele kohta. Poliitiliselt ja sotsiaalselt arengult on eesti ja läti keelealade ajalugu olnud väga lähedane. Seetõttu leidub eesti ja läti kirjakeelte kujunemisloos palju ühist vaatamata sellele, et keelkondlikult kuulub eesti keel soome-ugri keelkonna läänemeresoome keelte rühma ja läti keel indoeuroopa keelkonna balti keelte hulka. Mõlemad keeled on kirjutatud keelteks saanud saksa kultuuriruumi osana. Seevastu eesti keelele keelkondlikult väga lähedase soome keelega juhtus see hoopis teistsugustes tingimustes, mis on andnud soome kirjakeelele eesti omast erineva värvingu.

Teemanumbri avabki **Kaisa Häkkineni** artikkel „Kirjalik soome keel: kas ehe rahvakeel või midagi hoopis muud?“, milles autor annab ülevaate soome kirjakeele arengust tänapäevani välja. Vaadeldakse, miks kujunes keelkondlikult nii lähedaste keelte, soome ja eesti keele areng erinevaks, ehkki mõlema kirjakeele tekke käivitas luterlik reformatsioon. Soome keel oli kirjakeele tekkimise aegu Soomes valitseva halduskeele, rootsi keele suhtes samuti madalamal positsioonil nagu eesti keel saksa keele suhtes, kuid keeleline hierarhia ei olnud Soomes nii terav ja vaimulikkond oli piiskoppideni välja juba keskajast peale enamasti soomekeelne. Kirjakeele looja Mikael Agricola valdas soome keelt täiuslikult ja tema kaasaegsete seas leidis kirjakeele loomiseks piisavalt palju soomekeelseid vaimulikke. Muidugi on varases kirjakeelikus soome keeleski võõraid mõjutusi, sest usutekste tõlgiti sageli sõna-sõnalt. Ent soome keelele ei ole võõraid mustreid väljastpoolt vägisi peale surutud, vaid soomlased on sageli ise võõrkeele oma emakeelele eeskujuks seadnud.

Ülejäänud kirjutistes vaadeldakse eesti ja läti kirjakeelt, nende arengut mõjutanud tegureid ning nende kasutamist XVIII sajandi ja XIX sajandi alguse olulisemate ideelite hoovuste, ratsionalismi, pietismi ja hernhuutluse mõjuväljas.

Kristiina Ross otsib artiklis „Eesti keel XVIII sajandi kirikumeetrikates“ vastust küsimusele, mil määral saab eesti keele tarvitamist või sellest hoidumist meetrika- raamatutes talupoegade ja teiste madalamast seisusest inimeste andmete sissekandmisel seostada pastori oletatavate maailmavaatelistel arusaamadega. Üldjuhul kasutasidki eestikeelseid rollinimetusi pastorid, kes olid pietistlike ja/või hernhuutlike vaadetega, samuti kohalikku päritolu õpetajad, kes olid ilmselt juba lapsena eesti keele omandanud. Uuritud 1720., 1750. ja 1780. aasta meetrikatest kanti eestikeelsete koguduseliikmete isikuandmeid eestikeelsena sisse umbes kolmandikus. Eestikeelsete meetrikate pidamise poolest tõusid esile kaks piirkonda.

Külli Prillop, **Külli Habicht** ja **Kristiina Praakli** arutlevad artiklis „Punktike ja palatalisatsioon. Lähivaade XIX sajandi esimese poole kirjaviisiuendusele“ Otto

Wilhelm Masingu pakutud palatalisatsioonimärgi näitel üksikisiku ja suhtlusvõrgustiku osa ning mõningate muude sotsiolingvistiliste tingimuste üle kirjaviisi arendamisel. Antakse ülevaade trükistest ja meetrikatest, kus Masingu mõttekaaslastest haritlased kasutasid tema soovitatud punktikest palatalisatsiooni tähistamiseks. Eestlased vallakohtuprotokollides seevastu palatalisatsiooni ei märkinud.

Artiklis „Milleks piibel ja kuidas seda lugeda? Pietistlikud eessõnad ja lugemisjuhised Eesti- ja Liivimaa piiblites” annab **Tiina-Erika Friedenthal** ülevaate XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi esimese poole piiblieessõnadest toodud suunistest piibli õigesti lugemiseks, mis pidi viima lugeja eluviisi täieliku muutumiseni ilmalikust kristlikuks. Energilise Johann Fischeri suunamisel XVII sajandi lõpukümneandel Liivi- ja Eestimaa arendatud kooliharidus ning valminud piiblitõlked lähtusid kirikujuhi pietistlikust motivatsioonist, mille esimeseks avalduseks oli 1677. aastal Riias välja antud pietistlike lisadega Lutheri piiblitõlge – esimene pietistlik piibliväljaanne üleüldse. Siinmail leiab pietistlikud kaastekstid veel põhjaeestikeelse Uue Testamendi teisest trükist, põhjaeestikeelsest esmapiiblist ja sellega samal aastal ilmunud läti piibli teisest trükist.

Māra Grudule vaatleb artiklis „Ilmalikud laulud infoallikate ja haridusvahenditena talurahval algustuse ajal” valgustusliku suunitlusega ilmalike laulude osa lätlaste üleminekul suuliselt kultuurilt lugemiskultuurile. Eeskätt vähese haridusega rahva informeerimiseks ja õpetamiseks mõeldud tundeüllased laulud ehk *ziņģe*’d olid lätlaste seas väga populaarsed XVIII sajandi viimasest veerandist kuni XX sajandi alguseni välja. Artiklis peatutakse lähemalt lauludel, mis käsitlesid Napoleoni sõdu ja lätlaste sundvärbamist, pärisorjuse kaotamist ja koolihariduse edendamist.

Kui eesti ja läti kirjakeel mõlemad sündisid sakslaste teadliku tegevuse tulemusel, siis mõnevõrra ootamatu vaate kohaliku keele kirjalikule kasutamisele esitab **Reet Bender** artiklis „Pudemeid baltisakslaste igapäevasest kirjalikust eesti keelest XVIII–XX sajandil”, milles kirjeldatakse Eestist pärit või siin kasvanud baltisakslaste suulise eesti keele kajastumist kirjalikes (saksakeelsetes) tekstides. Autor toob baltisaksa ilukirjandusteostest, memuaaridest ja teadustöödest arvukalt näiteid, mis iseloomustavad eesti keele suulist ja argikasutust. Näited kirjeldavad muuhulgas mitmekeelset suhtlust sakslaste kodudes ning muret saksa keele oskuse allakäigu pärast eesti ja läti keele suure mõju tõttu.

Kompaktse temaatilise rühma moodustavad hernhuutlikule keeletarvitusele pühendatud artiklid. Vennastekogudusi juhtinud sakslaste tihe koostöö eestlastest ja lätlastest töötajatega andis olulise tõuke kohaliku omakeelse kirjakultuuri sünniks, kuivõrd vennastekoguduses peeti väga oluliseks kirjalikku eneseväljendust, millega tegelesid nii hernhuutlikud saksa misjonärid kui ka kohalikud talupojad. Arhiiviandmed kõnelevad vennastekogudusse kuulunud eestlastest, kes juba XVIII sajandil aitasid koostada iga-aastaseid aruandeid, saatsid liikumise keskusse Herrnhutis kirju, toimetasid ja tõlkisid vaimulikku kirjandust ning luuletasid ise. Varakult kirjatööga liitunud lätlaste (Daija, Paškevica 2022: 68) ja eestlaste täpne panus küll alles ootab väljaselgitamist, sest enamik säilinud käsikirju on anonüümsed ja dateerimata ning tekste on hävitatud ja kadunud.

Beata Paškevica kirjutab artiklis „Mitmekeelsus hernhuutlaste käsikirjades”, kuidas vennastekogudus eiras ühiskonnas valitsevat seisuslikku hierarhiat, luues oma struktuuri, kus rahvused ja keeled toimisid võrdsena. Mujal levinud koloniaalse värvinguga termini *Undeutsch* asemel kasutati vennastekoguduses rahvuste võrdsusele viitavaid termineid *läti vend*, *läti õde* ja *rahvuslik töötægija*. Eestvedajatena tegid sakslased ja lätlased koostööd, liikumise tööd korraldati mõlemas keeles, peeti kakskeelseid üritusi, saksa keelest tõlgiti ja mugandati rohkesti tekste läti keelde, hiljem hakati nende eeskujul looma ka algupäraseid kirjatöid. Vennaste dekoloniseeritud suhtlus aitas kujuneda lätlaste eneseteadvusel, mis sai aluseks rahvuslikule emantsipatsioonile.

Liina Lukas kirjeldab artiklis „„Mo südda ligob mo sees.” Kirjakeelest kirjanduskeeleks” murrangut, mille põhjustas Johann Christian Quandti jutukogu „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut” avaldamine, eriti esimene lugu Henning Kuusest. Suurenes tähelepanu kirjalikule tekstile, kuna nii Henningu lugu kui ka raamatu eessõna õhutasid Piiblisse korralikult süvenema ning sealt elujuhiseid otsima. Kolme lihtsa inimese elulooga oli madalat päritolu eesti lugejal kerge samastuda ning esmakordselt oli tegemist võrdse autori-lugeja suhtega, mitte ülalt alla valgustamisega. Äratuloo jutumudel sai XIX sajandi esipoolel aluseks Jenoveva-vagaduslugude lainele eesti ja läti kirjanduses. Quandti jutukogus ja hilisemas sentimentalistlikus kirjanduses väärtustati tundeelu ja arendati välja kirjanduslik keel selle kujutamiseks.

Jürgen Beyer kommenteerib artiklis „Marcus Heinrich Windekilde ning keeolud Schleswigis ja Liivimaal 1838. aastal” tartukeelset aruannet, mille vennastekoguduse Tartumaa ringkonna hoolekandja Windekilde koostas oma reisi kohta Eestist Schleswigi hertsogiriigi taanikeelsesesse ossa. Autor avab muu hulgas Windekilde keeleliste valikute tagamaid. Tõukuvalt Windekilde reisist arutleb ta pikemalt, kuivõrd põhjendatud on tollaste Läänemere provintside keelelist olukorda kirjeldades kasutada terminit *koloniaalkeel*. Liivimaa keelesituatsiooni võrdlusest teiste Euroopa mitmekeelsete piirkondadega järeldub, et sotsiaalse ebavõrdsuse olemasolu ei anna veel põhjust rääkida kolonialismist ega *koloniaalkeelest*.

Pēteris Vanags annab artiklis „Hernhuutlaste käsikirjade läti keelest XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses. Kirjaliku traditsiooni ja kohalike murrete mõjud” ülevaate läti kirjakeele arengust XVI–XVIII sajandil ja vennastekoguduse käsikirjade keelekasutusest võrdluses raamatukeelega. Käsikirjades avaldusid tolleaegse raamatukeele saksapärasused, kusjuures saksa leksikat esines rohkemgi kui trükistes. Käsikirjade keel osutus üldiselt väga raamatukeelepäraseks, kuid selles leidis ka Vidzeme-päraseid murdejooni, ilmselt tingituna läti rahvusest autorkonna kasvust. Vennaste käsikirjadele oli iseloomulik deminutiivirohkus.

Annika Viht iseloomustab artiklis „Sissejuhatavalt hernhuutlike lauluraamatute keelest” eesti vennastekoguduse lauluraamatute keelekasutust. Nii vaadeldud häälikuliste joonte, vormitunnuste, sõnavaliku kui ka morfosüntaksi poolest olid hernhuutlikud lauluraamatud enamjaolt väga senise lõuna- ja põhjaeesti kirja-keele päraseid. Kõige erilisemas keeles oli Matthias Friedrich Hasse lõunaeesti lauluraamat 1747. aastast, milles leidis erakordselt palju deminutiive ja vähe

vokaalharmooniat ning ainsana elatiivset järeltäiendit. Ainus vaid vennaste laulu- raamatutes esinenud keelejoon oli mitmusevorm *wellitse* varasema lõunaeeesti kirjakeele *welle* asemel.

Samu teemasid aitavad veelgi avada kolm lühikirjutist. **Kristi Metste** annab lühiartiklis „Vennastekoguduse käsikirjadest Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- loolises arhiivis” ülevaate arhiivi hernhuutlike käsikirjade kogu kujunemisest ja hetkeseisust. Lõviosa hernhuutlikust kirjandusest on paigutatud vennastekoguduse käsikirjakogusse, kus on levinumate tekstiitüüpidega üle kahesaja kõne, jutluse ja manitsuse, mitukümmend lauluraamatut, mitukümmend elulugu ja 22 kirja. Väljas- pool vennastekoguduse fondi on samuti hernhuutlikke käsikirju, kuid paljude teks- tide puhul ootab alles väljaselgitamist, kas tegemist on just hernhuutliku allikaga. Tänavu on asutud hoogsalt vennaste käsikirju inventeerima ja korrastama, ees- märgiga teha need kõik huvilistele digitaalsel kujul kättesaadavaks.

Selleks et eestlased ja lätlased saaksid oma (sakslaste loodud) kirjakeeli ise aren- dama hakata, oli eeltingimuseks eesti- ja läti keelse rahvahariduse laialdast levi- kut, millele pandi alus XVII sajandi lõpul talurahvakoolide võrgustiku rajamisega. Sestpeale sai oluliseks vahemeheks kirikuõpetaja ja lihtrahva vahel kõster (lt *ķesteris*), kes sageli tegutses ka kooliõpetajana. Köstritest ja kooliõpetajatest moodustus varajane eesti soost haritlaskond, kelle hulka kuulusid näiteks ka XVIII sajandi kesk- paigas tegutsenud hernhuutlastest kirjamehed Mango Hans, Adam Koljo, Michael Ignatius ja Mango Jaak. Köstriameti kujunemislugu selgitab **Inna Põltsam-Jürjo** käsitluses „Mõnda köstriametist”. Keskaja Euroopas oli köstri (ladina keeles *custos*) ülesandeks tagada, et kirikuruum oleks jumalateenistuseks ette valmistatud. Sellele võis lisanduda varahoidja, kellalööja ja hauakaevaja kohustus. Eestis oli talupoega- dest köstreid juba katoliku ajal. Muude ametikohustuste täitmise kõrval võis köstri puhul vajalikuks osutada ka keeleoskus, kuivõrd paljud kirikuõpetajad vajasisid kogu- dusega suhtlemisel tõlki. XVII sajandi alguseks kujunes köstrist juba selgemate piir- joontega amet, mille töökohustuste raskuspunkt nihkus füüsilist jõudu nõudvatelt ülesannetelt üha enam intellektuaalsematele. Köstriamet hakkas aina rohkem seos- tuma koolihariduse, kirjasõna ja raamatukultuuriga.

Teemanumbris leidub ka lühike intervjuu Leedu uurija **Ernesta Kazakėnaitėga**, kes haarab läänemeresoome ja balti vanade kirjakeelte uuringud ühtsesse kultuuri- ruumi.

KIRJANDUS

- Daija, Pauls; Paškevica, Beata 2022.** Latvian Moravian manuscripts: Historical overview and research perspectives. – Acta Historica Tallinnensia, kd 28, nr 1, lk 63–84. <https://doi.org/10.3176/hist.2022.1.03>
- EKSS 2009** = Eesti keele seletav sõnaraamat. Kd I–VI. Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Errington, Joseph 2008.** Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning and Power. Oxford: Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470690765>

Stolz, Thomas; Warnke, Ingo H. 2015. From missionary linguistics to colonial linguistics. – Colonialism and Missionary Linguistics. (Koloniale und Postkoloniale Linguistik / Colonial and Postcolonial Linguistics 5.) Toim Klaus Zimmermann, Birte Kellermeier-Rehbein. Berlin–München–Boston: De Gruyter, lk 3–25.

<https://doi.org/10.1515/9783110403169.3>

Zimmermann, Klaus; Kellermeier-Rehbein, Birte 2015. Preface. – Colonialism and Missionary Linguistics. (Koloniale und Postkoloniale Linguistik / Colonial and Postcolonial Linguistics 5.) Toim K. Zimmermann, B. Kellermeier-Rehbein. Berlin–München–Boston: De Gruyter, lk vii–x. <https://doi.org/10.1515/9783110403169.vii>